

BİRİNCİ BALKAN SAVAŞI'NDA BİR PROPAGANDA UNSURU OLARAK VAAZ*

Yunus Emre TEKİNSOY**

Öz

Yirminci yüzyılda savaşların mahiyetinde önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Artık savaş tarafların harp meydanında karşılaşıp kısa sürede netice elde ettiği bir mücadeleden çok; uzun zaman devam eden ve geniş alanda meydana gelen muharebeler haline dönüşmüştür. Bu nedenle uzun süre devam edecek savaşın finanse edilmesi, cepheye savaşan askerin ihtiyaçlarının karşılanması, hayatını kaybeden ve yaralananların yerine yenilerinin idame edilmesi gibi sorunları halledilemek için kamuoyunun (Efkâr-ı Umûmî) bir şekilde ikna edilmesi zorunluluğu ortaya çıkmıştır. İşte bu açıdan kamuoyu desteğinin sağlanabilmesi için hükümetler propaganda yöntemlerine başvurmuşlardır. Kamuoyuna yönelik propagandanın en önemli malzemelerinden birisi din (inanç) ve fiili uygulama alanı olarak ibadethanelerdir. Birinci Balkan Savaşı'nda (1912-1913) İşlam dininin ibadethaneleri olan camiler propaganda merkezleri olarak kullanılmış ve vaazlarla kamuoyu yönlendirilmeye çalışılmıştır. Bu çalışma; Aksekili Ahmed Hamdi, Mehmed Fahreddin ve Mehmed Akif Beylerin Sebîlü'r-reşâd'ta yayımlanan vaazlarını merkeze alarak; vaazların propaganda unsuru olarak kullanılmasını ve kamuoyu nezdinde yarattığı tesirleri ortaya koymak için hazırlanmıştır.

Akif

Anahtar Kelimeler: Vaaz, İşlam, Camii, Propaganda, Birinci Balkan Savaşı, Mehmed

THE PREACH AS A PROPAGANDA TOOL IN THE FIRST BALKAN WAR

Abstract

There had been significant changes in the nature of wars in the 20th century. Previously wars used to be a success achieved in a short time after a struggle of the sides that confront in a battlefield and then wars turned into battles which are long-lasting and take place in vast areas. So it became an obligation to persuade public opinion somehow in order to solve the problems like financing a long-lasting war, supplying the soldiers fighting at the front, substituting the killed and wounded soldiers. In terms of that, governments resorted to propaganda methods in order to get that support of the public opinion. One of the most important tools towards public opinion is religion (belief) and places of worship as practice area for propaganda. Mosques, places of worship in Islam, were utilized as propaganda centers during the First Balkan War (1912-1913) and the public opinion was tried to be directed by means of preaches. This study was prepared to reveal the usage of

* Bu çalışma Yunus Emre Tekinsoy tarafından Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanan ve 2015 yılında sunulan "Balkan Harpleri Esnasında Osmanlı Kamuoyu (1912-1913)" başlıklı tezden üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. e posta: yunusemre.tekinsoy@gop.edu.tr. ORCID: 0000-0002-1806-4542.

preaches as a propaganda tool, focusing on the preaches of Aksekili Ahmed Hamdi, Mehmed Fahreddin and Mehmed Akif Bey whose preaches were published in Sabil al-Rashad.

Key Words: Preach, Islam, Mosque, Propaganda, First Balkan War, Mehmed Akif.

GİRİŞ

20. yüzyıl birçok alanda getirdiği yenilikler gibi savaş alanında da yeni bir dönemi ihtiva etmektedir. Gerçi temelleri birçok bakımdan Fransız İhtilali sonrasında ortaya çıkan yurttaş ordu ve silah sanayiinde meydana gelen gelişmelerle bağlantılı olsa da (Sander, 2003: 168-169) 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde kitle savaşının gerçekleşmesi için uygun ortam büyük çapta sağlanmıştır. Daha çok Birinci Dünya Savaşı ile ilişkilendirilen siper savaşı, yıpratma savaşı, topyekûn savaş, psikolojik savaş gibi kavramlar hangi açıdan ele alınırsa alınsın muhtevaları yönüyle uzun, geniş çaplı ve taraflar açısından yıpratıcı bir mahiyet taşımıştır. Gerçekten de bu yüzyılda savaşın farklı bir mahiyet alması, geniş alanlarda, uzun süren muharebelere dönüşmesi, beraberinde devletlerin savaşı finanse edebilmesi için kendisine yeni kaynaklar oluşturmasını zorunlu kılmıştır. “Cephe gerisi” kavramının İngilizce karşılığı olan “home front” kavramı bu bakımdan anlamlıdır. Hükümetler tarafından cephe gerisindeki zihinlerin de seferber edilebilmeleri adına, bu yüzyılın başlarında devletler propagandaya da başvurmuşlardır. Farklı kaynaklarda yer verildiği üzere, propaganda cephenin ölümcül gerçeklerini maskeleyen bir mahiyette taşımaktaydı (Lutz, R. H. (1933): 496-516.). Nitekim cephe gerisinde yaşayan siviller, askerler gibi düşmana karşı muharip olarak mücadele etmese dahi, askerin ihtiyaçlarının giderilebilmesi ve cephenin etkinliğinin artırılabilmesi için üretime katkı sağlamaya, beslenmesi ve giyimi gibi yaşam standardıyla ilgili alanlarda fedakârlık etmeye yönelmişlerdir. Bu bakımdan halkın cephe gerisinde örgütlenebilmesi, savaşın kaderini önemli ölçüde etkilemiştir (Köroğlu, 2004: 35). Yaklaşık dört yıl sürecek olan Birinci Dünya Savaşı’nın 20. yüzyılın ilk geniş çaplı kitle savaşı olduğu vakıdır. Ancak Balkan Savaşlarının 20. yüzyıl Avrupası’nda gerçekleşen ilk önemli savaş olması ve bir kısım araştırmacılar tarafından Birinci Dünya Savaşı’nın provası olarak değerlendirilmesi önemlidir (Hall, 2003: IX; Yavuz, 2013: 179). Ayrıca Balkan Savaşlarını Türk tarihi açısından da bir görüşe göre on yıl sürecek savaşın (Beşikçi, 2013: 205-225) başlangıcı olarak kabul etmek gerekir. Bu bakımdan 20. yüzyılda savaşın aldığı hal, Balkan savaşlarının Birinci Dünya Savaşı ile olan ilişkisi ve Türk milleti açısından on yıl sürecek olan bir savaş döneminin başlaması sivillerin, dolayısıyla kamuoyunun kanaatinin nasıl şekillendiği sorusunu akıllara getirmektedir. Nitekim Osmanlı Devleti’nde muharip olmayan geniş halk kitlelerinin bir taraftan kendi hayat standartlarından fedakârlık gösterirken diğer taraftan cephede mücadele eden askeri desteklemesini sağlayabilmek için neler yapıldığı sorusu; doğal olarak kamuoyunu (efkâr-ı umûmî) ikna etme faaliyetlerini yani propaganda faaliyetlerini ön plana taşımaktadır.

Birinci Balkan Savaşı'nda Bir Propaganda Unsuru Olarak Vaaz

I. Kamuoyu ve Propaganda Kavramları

Bu çalışmanın amacı kamuoyu ve propaganda kavramlarını izah etmekten öte bu kavramlarla ilişkili olarak Birinci Balkan Savaşı'na camilerde verilen vaazların kamuoyunu yönlendirmek için bir propaganda aracı olarak kullanılması örneklendirmektir. Ancak en azından kavramsal bir çerçeve çizilebilir. Bu iki kavramın neyi ifade ettiğini ortaya koymanın yararlı olacağı kanaatindeyiz.

"Kamuoyu", Latince "publicus" ve "opinion" sözcüklerinden türetilip Batı dillerine girmiş bir kavramdır. İngilizcede "public opinion" sözcükleriyle ifade edilen bu kavramın bizde kullanılan ilk şekli "efkâr -ı âmme" ya da "efkâr-ı umûmiye"dir. Zaman içinde aynı anlamda olmak üzere; "halk efkârı", "âmme efkârı" ve "kamu efkârı" şeklinde de ifade edilen kavram, sonraları "kamu" ve "oy" sözcüklerinin bileşiminden oluşan "kamuoyu" şekline dönüşmüş ve bu şekilde kullanılmaya başlanmıştır (Atabek, 2002: 223-224).

Kamuoyunun karşılığı olarak dilimize giren ilk ifade olan "efkâr -ı âmme [عامه افکار]" ya da daha çok kullanılan şekliyle efkâr-ı umûmiye [افكار عموميه]", iki Arapça kelimeden oluşan bir terkiptir (Yeğin vd., 1992: 220). "Efkâr" kelimesi "fikir" in çoğulu olup fikirler veya düşünceler anlamındadır (Develioğlu, 1988: 244; Parlatır vd., C1, 1988: 673). "Âmme", "ûmuma mahsus olan" (Develioğlu, 1988: 40), "ûmum" ise "hep, bütün, cümle, herkes, bütün insanlar, bütün halk" (Develioğlu, 1988: 1347) demektir. O halde "efkâr-ı umûmiye" en genel tanımıyla "halkın düşüncesi, halkın fikirleri" manasındadır (Parlatır, 2006: 384). Propagandanın bu noktada devreye girmesi ise şu şekildedir: Kamuoyu oluşturmak veya oluşmuş bulunan kamuoyunu yönlendirmek ise bireylere veya kitlelere belirli fikirlerin telkin edilmesi, beyin yıkaması veya doktrin aşılması ile mümkündür. Yapılan bu işlerin bütününe "propaganda" denir (Çağlar, 2006: 15). Latince "propagare" sözcüğünden gelen ve "yeni fidanlar elde etmek üzere toprağı ekmek" anlamına gelen (Çiçek, 2012; 97) propaganda, 20. yüzyılın anlaşılabilmesi, ulusal ve sınıfsal çatışmaların arka planının görülebilmesi gibi benzer süreçlerin çözümlenmesi için mutlaka üzerinde durulması gereken bir kavram, hatta bir anahtar niteliğindedir (Çağlar, 2006: 15).

I.a. Kamuoyu ve Propaganda Açısından "Din"

Kamuoyu ve din arasında sıkı bir bağlantı vardır. Sosyolojik anlamda din, kamuoyunun oluşmasını sağlayan unsurlardan birisi olarak kabul edilir. Din, aynı zamanda çok önemli bir toplumsal kurum olup kendisine inananları kaynaştırıcı ve birleştirici bir görev yapmaktadır. Dinî değerler, toplumsal yaşamla uyum sağlayarak, kişinin yaşamına yönelik emirler vererek, tutum kazanmasına ve tutumlarını sürdürmesine neden olmaktadır. Durkheim'in ifadesiyle "toplumun tüm varlığı, düzen ve yapıları dinle ifade edilmektedir. Din, toplumun minyatürleşmiş modelini veren bir kurumdur". Din kurumlarının yerleşik kültürel, toplumsal ve ekonomik çıkarları vardır. Genellikle bir baskı grubu gibi hareket ederler ve kamu politikasıyla ilgili sorunlar üzerine kamuoyu oluşturmaktan kaçınmazlar. Dinin yüzyıllar boyunca toplumları

biçimlendirdiği göz ününe alındığında, kamuoyu oluşumunda rol oynayan en önemli kaynaklardan biri olduğunu söylemek yanlış olmaz (Bektaş, 2000: 80-81). Kamuoyunun oluşması açısından bu kadar önemli bir role sahip olan dinin propagandanın doğal olarak en önemli faaliyet alanlarından birisini oluşturduğunu ifade etmek gerekir.

Günümüzde kullanıldığı anlamıyla propaganda kavramının ortaya çıkışı, 1600 yılına Papa 15. Gregory'ye dayanmaktadır. İlk olarak, Roma Katolik Kilisesi tarafından sosyolojik anlamda kullanılmış ve "fikirlerin yayılması" deyiminde ifadesini bulmuştur. Papa 15. Gregory, Protestanlığın ve Reform hareketlerinin etkisini azaltmak için devamlı faaliyet gösterecek, iyi organize edilmiş bir yapının kurulması ve bu yapının Katolik inançlarını barışçıl bir tutum ile yayması gerektiğini ileri sürerek 22 Haziran 1600 yılında Vatikan içinde faaliyet gösterecek olan "Saca Congregatio De Propaganda Fide" (İtikadı Yayma Cemiyeti) isimli yeni bir örgütlenmenin temelini atmıştır. Bu örgütsel yapının amacı, Vatikan içinde Katolik dinini kuvvetlendirmek, Vatikan dışında ise Katolik inancını yaymaktır. Böyle bir yapının kurulmasıyla, kilise mensuplarınca yürütülmekte olan dini propaganda, artık merkezileştirilmiş ve tamamıyla papalığın eline geçmiştir (Çiçek, 2012: 97-98; Bektaş, 2000: 144; Gecikli, 1999: 266). Kilise ayinlerde cemaate kutsal metinleri öğretirken, heyecanı artırmak için müzikten yararlanmıştı. Diğer taraftan kilise, ayinler esnasında inanan insanların aynı yerde buluşmasını sağlayıp dekor ve merasimlerin biçimsel öğeleriyle zenginleştirilmiştir. Böylece heyecanı artırılan cemaat, gözyaşlarıyla süslenmiş ayinlerde propagandaya tabi tutulmuştur. Bu sayede ezilen, horlanan halk kitlelere aldatici da olsa sözde bir eşitlik tattırılmak istenmiştir. Bu süreçte propaganda sözü hep kilise tarafından kullanılmış (Bektaş, 2000: 145-146), hatta 18. yüzyıldan itibaren günlük dile girdikten sonra bile dinsel havasını sürdürmüştür (Gecikli, 1999: 266). Bu bilgiler ışığında modern anlamda propagandanın ilk gerçek uygulayıcıları din adamlarıdır. Gerçi burada Hıristiyanlığın Katolik Mezhebi ön plana çıksa da dinlerin doğaları gereği propagandist bir yapıya sahip oldukları bir gerçektir.

Ancak dini propaganda doğrudan bir dini makamın tasarrufuyla uygulanmayabilir. Nitekim Napolyon'un devlet şûrâsında yaptığı konuşma oldukça dikkat çekicidir: "*Vendee savaşını kendimi Katolik yaparak kazandım. Kendimi Müslüman gösterdikten sonra Mısır'da yerleştim. Kendimi Papa'nın nüfuzunu yaymaya taraftar göstererek İtalya'nın papazlarını elde ettim. Eğer Yahudi bir kavme hükmetseydim, Süleyman'ın mabedini yeniden inşa ederdim*" (Le Bon, 1997: 62)." Napolyon'un ifadelerinden de anlaşılabilir gibi geniş kitlelerin etki altına alınabilmesi için din oldukça etkili bir propaganda aracı olarak görülmektedir.

Bu tarihi birikimin de neticesi olmak üzere, Birinci Balkan Savaşı'nda inanç merkezli propagandanın gerçekleştirilmesi oldukça akla yatkın görülmektedir. Nitekim Balkan devletlerinin kralları tarafından savaş ilanı sonrasında yayımlanan beyannamelerde en göze çarpan unsur Hıristiyanlıkla ilgili göndermelerdir. Yunan Kralı Yeoryios'un; "*Ordum, veliaht prensin komutasında sınırı geçerken, majestizenizi dost ve*

Birinci Balkan Savaşı'nda Bir Propaganda unsuru Olarak Vaaz

müttefik olarak selamlarım. Ortodoks halklarımız aynı şevkle, fedakârlık ve kardeşliğin çözülmüş bağlarıyla birleşmektedirler. El ele vermiş dört milletin duaları Tanrı'ya doğru yükseliyor, yeni Haçlı Seferi için O'nun yardımını niyaz ediyor. Tanrı Ortodoksluğun kutsal davasını zaferle sonuçlandırsın, mazlum kardeşlerimizi kurtarsın (Andonyan, 2002: 363-364)." derken dinin propaganda için en önemli araçlardan birisi olduğuna dikkat çekmektedir. Diğer kralların beyannameleri ve savaş boyunca Balkan devletlerinin harbi, "haç ile hilalin mücadelesi" şeklinde göstermeye çalışması başka bir çalışmanın konusu olduğundan burada değinilmeyecektir. Ancak Osmanlı tarafında da "Hilâl ile salib'in cidali" olarak meselenin geniş halk kitlelerine duyurulduğu unutulmamalıdır.

Tanzimat'tan itibaren farklı ekalliyetler ortak bir kimlik etrafından birleştirilmeye çalışıldıysa da Kemal Karpat'ın ifadesiyle II. Abdülhamit döneminde devlet merkezîyetçi yapısını muhafaza etmektedir ve bu yapı dört temel esas üzerine inşa edilmiştir. Hükümdar (hanedan) Osmanlıdır, yönetim Türk'tür, dini İslâm'dır ve başkenti İstanbul'dur. Bu ilkelerden herhangi birinin zayıflaması veya yok olmasının devletin temelini sarsacağı ima edilmiştir (Karpat, 2001: 620). Doğal olarak Birinci Balkan Savaşı'nın gerçekleştiği devreyi de içine alan İkinci Meşrutiyet dönemi aynı miras üzerine inşa edilmiş ve İslam unsuru eski önemini devam ettirmektedir. Dolayısıyla savaş halinde İslam'ın ve O'nun ibadethaneleri durumunda olan camilerin propaganda merkezi olarak kullanılması doğal karşılanmalıdır.

II. Camiler ve Propaganda

Tanzimat döneminden itibaren Osmanlı Devleti homojen bir toplum yapısı oluşturabilmek için çeşitli kanuni düzenlemeler gerçekleştirmeye çalıştıysa da Birinci Balkan Savaşı başladığında Osmanlı toplumu ana hatlarıyla klasik dönemin bir yansıması olarak din temelli bir sosyal yapıya sahipti. Osmanlı millet sisteminin bir tezahürü olan bu durumda Müslümanlar, Ermeniler, Rumlar, Yahudiler ve diğer topluluklar inançları çerçevesinde gruplar oluşturmaktadır. Bu açıdan değerlendirdiğinde İslam dininin ibadethaneleri olan camilerin tarih boyunca yerine getirdiği fonksiyonları hala devam ettirdiği söylenebilir. İslam toplumunda inananlar için cami, sosyal, siyasal ve kültürel hizmetlerin merkezi konumunda olan bir kurumdur. Bu açıdan cami; dil ve din birliğinin, ülke içinde siyasî bütünlüğün temini için faal kültür ve propaganda yerlerinden birisidir. Meselâ, Hz. Muhammed savaş gibi önemli kararların alınması hususunda halkı ile istişare etmek sureti ile camide aldığı nakledilmektedir. Dört Halife'den birisi olan Osman icraatlarını camide cemaati ile paylaşmıştır. Osmanlı döneminde de cami ibadethane olmasının yanında; eğitim kurumu, sanat icra edilen merkez, hükümdarın meşruiyetinin ilan edildiği (hutbe okutmak) yer, savaş zamanlarında ordu için dua edilen, askerlerin uğurlandığı, zafer kazanılırsa sala ve ezanlarla halka duyurulan bir merkez olarak vazife görmüştür. Camiler her şeyden öte, isminin köken aldığı kelimedenden de anlaşılacağı gibi Müslümanların bir araya geldikleri (toplandıkları) ve sosyalleştikleri merkezlerdir (Akın, 2016: 177-209).

Doğal olarak Birinci Balkan Savaşı döneminde camiler Osmanlı Devleti'nin dayandığı İslam unsurunun savaş lehinde yönlendirilmesinde anahtar bir rol üstlenmiştir. Savaşta gazete, dergi gibi çeşitli yayınlar vasıtasıyla propaganda yapılmasına rağmen okuma-yazma oranının oldukça düşük olduğu ve iletişim araçlarının az geliştiği bir dönemde geniş halk kitlelerine ulaşabilmenin en kolay yolu sosyal toplanma alanlarından ve dolayısıyla bunların içerisinde en önemlilerinden birisi olan camilerden geçmektedir.

Osmanlı toplum hayatında önemli yer tutan, Müslüman vatandaşların önemli toplanma alanlarından birisi durumunda olan camiler, kamuoyunun bir taraftan cephedeki askeri desteklemesinde kilit rol üstlenirken, diğer taraftan da halkın manevi gücünün artırılması için bir merkez niteliği taşımıştır. Birinci Balkan Savaşı henüz başlamadan harp lehinde gerçekleştirilen faaliyetlerden, savaş boyunca gerçekleştirilen faaliyetlere kadar camiler birer propaganda merkezi olarak kullanıldığını söylemek mümkündür.

Camilerde gerçekleştirilen propaganda faaliyetleri temelde bazı hedeflere ulaşabilmek için yapılmıştır. Öncelikle ordunun ihtiyaçlarının giderilmesi gerekmektedir. Yük ve binek hayvanlarından iç çamaşırına kadar ordunun birçok eksikliği vardır. Bunların giderilebilmesi ise devletin imkânlarının yetersiz kaldığı noktada halktan sağlanacak aynı ve nakdî yardımlara bağlıdır. Ayrıca ordunun ihtiyaç duyduğu diğer bir unsur ise yükümlü olmamasına rağmen cepheye savaşacak gönüllü askerlerdir. Bu iki temel ihtiyacın talep edilebileceği en önemli yerler arasında camiler de yer almıştır.

II.a. Birinci Balkan Savaşı'nda Camilerin Üstlendiği Role Örnekler

Camilerde toplanmış olan Müslümanların savaş dönemlerinde şüphesiz en önemli gündem maddesi bizatihi savaşın kendisi olmuştur. Doğal olarak cemaat arasında konuşulan konu savaş olduğu gibi hutbe ve vaazların da gündemini savaş oluşturmuştur. Hutbelerde ve vaazlarda, vaizlerin dile getirdikleri, referansını doğrudan dinin Kur'an ve Sünnet gibi kaynaklarından alan konuşmaları dinleyiciler üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Henüz Birinci Balkan Savaşı başlamadan savaş ihtimali gündeme gelince camilerde ordunun ihtiyaçlarının giderilmesi için yardımların toplanmaya başladığı görülmektedir. Bir örnek oluşturması açısından Tanîn Gazetesi'nin 6 Ekim 1912 tarihli sayısında yer alan bir haberde, Cuma namazı sonrasında Mısır eşrafından Ali Mübârek Bey'in Balkan Harbi ianesi olarak 100 İngiliz lirası bağışladığı, ayrıca cemaatten diğer kişilerin de 388 kuruş yardımda bulunduğu bildirilmiştir (Tanîn, 6 Teşrîn-i Evvel 1912: 2). Haberden anlaşıldığı kadarıyla yardımların toplanmasında, toplum nezdinde etkili kişilerin ön plana çıkarıldığı, bu sayede diğer fertlerden de yardım toplanmaya çalışıldığı görülmektedir. Camiler yardım toplama faaliyetlerinin dışında aynı zamanda birer toplanma merkezi niteliği de taşımaktadır. Osmanlı şehir yapılanmasında şehrin merkezinde yer alan camiler, toplumsal olayların gerçekleşmesinde tarih boyunca etkili olduğu görülmektedir. Müslümanların günde beş kez toplandıkları camiler Balkan Harbi dönemi gibi iletişim

Birinci Balkan Savaşı'nda Bir Propaganda Unsuru Olarak Vaaz

kanallarının çokta fazla gelişmediği bir dönemde Müslüman halka ulaşmada en önemli araçlardan birisi haline gelmiştir. Nitekim Namaz için toplanan cemaatin vaazlar ve hutbeler yoluyla yönlendirilmesi, namaz sonrasında bazı toplumsal olaylar ve mitingleri beraberinde getirmiştir. Mesela Birinci Balkan Savaşı esnasında birer savaş alanı haline dönüşecek olan Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da bulunan şehirlerinde bu tür mitinglere rastlamak mümkündür. Gazete sütunlarına yansıyan bir haberde Üsküp Sultan Murad Cami-i Şerifi'nde savaş lehinde gerçekleştirilen mitinge 40 bin kişinin katıldığı bildirilmiştir (Tanîn, 6 Teşrîn-i Evvel 1912: 2). Üsküp gibi şehir merkezlerinden, Müslümanların yaşadığı küçük yerleşim yerlerine kadar camilerin, Birinci Balkan Savaşı hakkında bilgilerin yayılmasında ve halkın yönlendirilmesinde birer merkez durumunda olduğu akla yatkın görülmektedir. Bu bakımdan camiler İstanbul'a uzak merkezlerde bile harp ile ilgili haberlerin insanlara ulaşmasını sağlayan merkezler durumundadır. Savaş esnasında resmen Osmanlı toprağı durumunda olan ancak fiilen Rumların kontrolünde bulunan Girit'te bulunan camilerde, Osmanlı Devleti'nin muzafferiyeti için duaların (Tanîn, 3 Teşrîn-i Evvel 1912: 2) edilmiş olması camilerin önemini bir kat daha artırmaktadır.

Camiler ordu için yardım toplamak ve kamuoyu oluşturmanın yanında bizzat savaşa katılacak olanlarında kayıtlarının alındığı merkezlerdir. Burada esas olan gönüllülüktür. Gönüllülerin harbe iştiraki için bir kısım kayıt defterleri de camilerde açılmıştır. İstanbul'da Arnavutların gönüllü olarak katılımını gerçekleştirebilmek için oluşturulan "Arnavud Gönüllü Heyeti" tarafından kaleme alınan bir beyânnâmeden anlaşıldığı üzere Yeni Cami'de bir gönüllü defteri açılmış ve gönüllü olarak orduya katılmak isteyen Arnavutların buraya kayıt yaptırması istenmiştir (Tanîn, 7 Teşrîn-i Evvel 1912: 4).

II.b. Vaaz ve Savaş

Peki, camilerin harp esnasında bu kadar etkili bir propaganda merkezi haline gelmesini sağlayan neydi? Bu sorunun cevabını camilerde verilen vaaz ve hutbelerde aramak gerekir.

Camilerde halkı galeyana getirmek ve harp lehinde bir kamuoyu oluşturabilmek için verilen vaazların örneklerini Birinci Balkan Savaşı öncesinde de görmek mümkündür. 1912'de Trablusgarp'ta Osmanlı Devleti ile İtalya arasında muharebelerin gerçekleştiği esnada halkın harbe desteğini sağlayabilmek yahut artırabilmek için bu tür vaazların verildiği bilinmektedir. Abdülreşid İbrahim Efendi tarafından Ayasofya'da verilen vaaz buna örnek teşkil edebilir. Abdürreşid İbrahim, Trablusgarp Muharebeleri ile ilgili verdiği vaazında;

"Cenâb-ı Vacib'ül vücûd mü'minlere emrediyor. Cihat ki bizim diyânet-i İslâmî'ye de ibadetin en eftâlidir. Sallallahû aleyhi ve selem hazretleri buyurmuşlar ki: (eftâlül İbâdet, el-cihâd) İbadetin eftali cihaddır. Cihad Ulemâ-yı İslâmî'ye indinde iki kısım: farz-ı ayn, farz-ı kifâye. Farz-ı ayn olan cihad, cumhûr ulemâ nezdinde memâlik-i İslâmiyeden birine a'dâ tecâvüz ederse o

zaman cihad-ı farz olur. Bugün bizim memleketimize kefere tecâvüz etmişdir; cumhur fukahânın kavline binâen cihad bugün mü'minlere farz-ı ayndır. Fakat bu ferâizin hududu, (el-ekreb fil-ekreb) kâide-i tabiyesine binâen, tehdid edilmişdir. Farz-ı ayn olmakla bütün dünyada ki Müslümanların meydan-ı cihada esbât-ı vücûd etmeleri lazım gelmez; belki meseleye alâkası ve muntıkaya garbeti olan kimselere farz-ı ayndır. Onların mevcûdu kifâyet etmezse lüzûmu mukadderinde ba'yid olanlar da farz-ı ayn olurlar." (Abadurreşid İbrahim, Sebîlü'r-reşâd, Nisan 1328: 140).

demektedir. Cihad'ın Faz-ı ayn olduğundan bahseden Abdürreşid İbrahim, halkın savaşa katılımını artırmaya çalışmıştır. Ancak Abdürreşid İbrahim'in vaazı Birinci Balkan Savaşı döneminde de görüleceği üzere savaş döneminde inanmış müminlerin üzerinde en büyük etkiyi bırakacak olan bir kavramın üzerine kurgulanmıştır: "Cihat..."

Cihad, Arapça "Cehd" kökünden gelen; gayret etmek, takat getirmek, güç yetirmek ve meşakkat çekmek gibi anlamlarda kullanılan bir kelimedir. Terim manası ise, "Bezlü'l-mechudi fi husuli'l-maksud"dur; yani maksada ve belirlenen hedefe ulaşmak için gereken her türlü çabayı göstermektir. Dinî ıstılah olarak cihad, i'lây-ı kelimetullah (Allah'ın emir ve yasaklarını, uyulması gereken en üstün bir makamda tutmak) için hak ve hakikat düşmanları ile mücadele etmek ve bunun için cehd ve gayret sarf etmektir. Bu da zorluk ve sıkıntılara sabır göstererek nefisle, şeytanla, birer ahlaksızlık unsuru olan fisk, sefahet ve zulüm gibi kötülüklerle her türlü mücadeleyi yapmak anlamına gelir (Beki, 2017: 86-87). Cihad'ın sonunda ise şehitlik ve gazilik gibi İslam dini tarafından övülmüş iki büyük makam vardır. İşte camilerde yapılan konuşmaların inanmış Müslümanlar için bu kavramlar üzerinden büyük bir etkisi olmuştur.

III. Birinci Balkan Savaşı'nda Vaazlar

Balkanlarda bir savaş ihtimalinin ortaya çıkması ile birlikte camilerde savaşı konu alan hutbe ve vaazların okunmaya başladığı ve buna bağlı olarak da aynı ve nakdi yardımlardan, orduya gönüllü yazılmaya kadar çeşitli sonuçlarının ortaya çıktığını yukarıda birkaç örnekte ifade ettik. Ancak bu türden konuşmaların içeriğine dair tespit edebildiğimiz ilk vaaz Aksekili Ahmed Hamdi'ye aittir. Sebîlü'r-reşâd mecmuasının 14 Ekim 1912 tarihli sayısında yayınlanan ve "Bütün Müslümânlara ve Orduya Hitâben" başlığını taşıyan vaaz harbin ilk günlerinden itibaren camilerin birer propaganda merkezi olarak kullanıldığının en önemli delillerindedir. Vaaz, Müslümanları Allah için malları ve canları ile cihada çağırın Tevbe Suresi'nin 41. ayeti¹

¹ [انْفِرُوا خِفَافًا وَثِقَالًا وَجَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ] Ahmed Hamdi Efendi ayetin meâlini şu şekilde vermektedir: "Ey ehl-i İmân! Genç, ihtiyar; fakir, zengin; sağlam, hasta; silâhlı, silâhsız; binekli, bineksiz; evli, bekar... Hepiniz çıkın da Allah uğrunda, "din" in, vatanın

Birinci Balkan Savaşı'nda Bir Propaganda unsuru Olarak Vaaz

ile başlamaktadır. Aksekili; genç ihtiyar, fakir zengin, hayvanlı hayvansız, sağlam hasta, silahlı silâhsız, evli bekâr, cihâdın bütün Müslümanlara farz olduğunu belirttikten sonra;

“Bugün her Müslüman, “din”ini, ‘ırzını, nâmûsunu muhâfaza etmek için meydân-ı mücâhedeye atılmak lazımdır, bi'l-fi'il silâh alarak muhârebe meydânına gitmeğe muktedir olanlar bi'l-fi'il muhârebeye girmeli, beden mükâhede etmeli; buna kâdir olmayanlar mâlen mu'âvenetde bulunmalı, hem mâlen hem beden mükâhedeye muktedir olanlar her ikisini de yapmalı, bunun her ikisine de kâdir olmayanlar kalemen, fikren mükâhede etmelidir; hâsılı efrâd-ı İslâmiye ve Osmaniye'nin her birisi gücü yettiği kadar, elinden geldiği sûretde mükâhede ederek son nefese kadar sabr ve sebât göstermek üzerlerine farzdır. Bu anda hiç kimse tarafından serd edilecek ma'zeret câ-yı kabûl bulamaz. ‘Müşriklerle mallarınız, canlarınız ve dişlerinizle cihâd ediniz’ el-hadîs² Bugün öyle vahîm bir dakîkada bulunuyoruz ki: Bu dakîka-i hevî-engîzde ana, baba, evlâd, kardeş, mâl ve emlâk... Düşünmeğe hiçbir kimsenin hakkı yoktur.” (Aksekili Ahmed Hamdi, 1328: 204)

diyerek, bütün Müslümanların harbe gücünün yettiği ölçüde katılması gerektiği vurgusunu yapmıştır.

Vaazda üzerinde durulan meselelerden birisi ise böyle olağanüstü günlerde insanların evlat, kardeş, anne, baba, zevce, mal ve ticareti gibi kendisi için önem arz eden her şeyden vazgeçmesi gerektiğidir. Ancak Aksekili, vatanın içine düştüğü bu kötü şartlarda Osmanlıların gerektiği gibi orduyu desteklemediğini düşünmekte ve bunu şu şekilde dile getirmektedir:

“... düşman-ı bed-nâm pâ-yi taht-ı mu'allâ-yı İslam'ın kapusu önüne geldiği hâlde, biz hâlâ kanımız kurumuş, hissimiz gâ'ib olmuş gibi duruyoruz? Nasıl oluyor da zenginlerimiz hâlâ kiese hamiyetlerinde ne varsa dökmüyorlar? Yoksa bizim zenginlerimiz de Fransa kadınları kadar da mı hamiyet yok? Nasıl oluyor da her eli tutan, her ağzı söyleyen cihâd-ı fi sebilillaha koşmuyor? Bugün Sofya'da bulunan mağâzalar,

muhâfazası için mücâdele edin; bu sûretle uğraşmak, eğer biliyorsanız, sizin için durmakdan hayırlıdır.” Bkz. Aksekili Ahmed Hamdi, “Hutbe ve Mevâ'iz - Bütün Müslümânlarla ve Orduya Hitâben”, Sebîlü'r-reşâd, 1 Teşrîn-i evvel 1328, C. 9-2, A. 219-37, s. 203; Ayet'in Türkçe meali şu şekildedir: “(Ey müminler!) Gerek hafif, gerek ağır olarak savaşa çıkın, mallarınızla ve canlarınızla cihad edin. Eğer bilerseniz bu sizin için daha hayırlıdır.” Bkz. Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli, Haz. Hayrettin Karaman vd., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2006, s. 193.

² [جاهدوا المشركين بأموالكم وأنفسكم وأسننتكم]

ticârethâneler teknil sed edilerek muhârebeye koşuyorlar da biz hâlâ keyfimizi icrâ ederek salına, salına ticârethânelerimize koşuyoruz. Nedir bu kadar lâ-kaydsızlık? Ah... Biz ne kadar hissiz, ne kadar kansız, bir millet imişiz!" (Aksekili Ahmed Hamdi, 1328: 204)

Vaazın devamında Müslümanların Allah ve Peygamberi karşlarına aldıktan sonra, evlat, ana, baba, mal ve mülklerinin hiçbir kıymetinin kalmayacağı belirtmiştir. Ayrıca düşmanın İstanbul'a kadar ilerleyerek camileri, medreseleri, mektepleri kiliseye, meyhaneye ya da tiyatroya (Aksekili Ahmed Hamdi, 1328: 204) çevirmek istediğini belirterek Müslümanların şayet bugün mücadele içinde yer almazlarsa bunun kaçınılmaz olduğunu belirtmiştir. Ahmed Hamdi Akseki vaazında, Müslümanların memleketlerine sahip çıkmadığı zaman maruz kalacakları akıbetle ilgili örneklere de yer vermiştir. Tarihi bir olaydan hareketle, İspanya'da kurulmuş olan Endülüs Devleti'nin Hristiyanlar tarafından ele geçirildiği, camilerinin tiyatroya, kilise ya da meyhaneye çevrildiği, medreselerinin ahır yapıldığı, insanların zorla Hristiyanlaştırıldığını (Aksekili Ahmed Hamdi, 1328: 205-206) ifade etmiştir.

Vaazda üzerinde durulan meselelerden birisi ise Bulgarların Müslümanlara revâ gördükleri vahşettir. Aksekili bu durumu şöyle ifade etmektedir:

"İlân-ı harbden beri Bulgaristan'da bulunan bed-baht Müslümanlar ne hâlde bulunuyorlar? O vahşi haydûd Bulgarlar dokuz yaşında olup henüz bülûğa vâsıl olmamış olan kızların bile nâmûsuna taarruz etmiyorlar mı? Muhadderât-ı İslâmiyenin cevher-i nâmûsunu pây-mâl etmediler mi? 'İslâm kadınlarının gençleri kucağa, ihtiyârları ocağa' diye şarkılar söylemiyorlar mı? Mukaddes câmi'lerimizin bazıları hedm ve tahrîb, bazıları da kiliseye tahvîl edilerek kubbelerinin üzerine çanlar asılmıyor mu? Bunlar hergün gözümüzün önündeki şeyler olduğu hâlde maksad İslâmiyeti mahv etmek değildir, diye kendimizi nasıl tesellî ederiz? Hergün gazeteler bâr bâr bağırıyorlar, Müslümanlık ortadan kalkmalıdır, diye feryâd ediyorlar." (Aksekili Ahmed Hamdi, 1328: 206)

Bulgarların Müslümanlara yaptıkları mezalimin konu edildiği bu bölümde halkın vicdanına seslenilirken, Müslümanları zulme uğrayan dindaşlarının yardımına çağırmıştır. Aksekili aslında bu vaazı dinleyenlere, Bulgaristan'da dindaşlarının uğradığı eziyetleri örnek vererek, aynı akıbete uğrayabilecekleri mesajını da vermiştir. Vaazda ayrıca, Osmanlı'nın içine düştüğü hal karşısında bu kadar hissiz davranmanın getireceği sonuçlara da değinilmiştir. Şayet Osmanlı Hükümeti, Avrupa'dan çıkarılırsa Asya topraklarının da elde kalmayacağı uyarısında bulunmuş 360 milyonluk İslam

Birinci Balkan Savaşı'nda Bir Propaganda unsuru Olarak Vaaz

dünyasının ümidinin Osmanlı Devleti olduğunu³, bu nedenle Avrupalıların Osmanlı'yı mahvetmeye çalıştığını belirtmiştir. Ahmed Hamdi Efendi, orduya da hitap etmiş, düşmanlarından korkmamalarını öğütlemiştir. Vaazın sonunda "Ey Ordu-yı İslâm" olarak hitap ettiği muhariplere Enfal Suresi'nin 45 ve 65. ayetleri⁴ ile şöyle seslenmiştir:

"Eğer siz ilâ-yı kelimetullah, muhâfaza-i vatan için muhârebeye girdiğiniz vakit Kurân-ı Kerîmin evâmîr-i kat'iyesinden inhirâf etmez, düşmana arka çevirmeyerek mücâhedenizde 'azm ve sebât ederseniz emîn olunuz ki sizin bir neferiniz düşmanın on neferine bedel olur. Bu sûretle düşman ne kadar çok olursa olsun size mağlûb olarak kaçacaktır. İşte kat'iyetinde şübhemiz olmayan kânûn-ı ilâhi böyledir: 'Ey Peygamber! Müminleri savaşa teşvik et. Eğer içinizde sabırlı yirmi kişi bulunursa iki yüz kişiye galip gelirler. Eğer içinizde (sabırlı) yüz kişi bulunursa, inkar edenlerden bin kişiye galip gelirler. Çünkü onlar anlamayan bir kavimdir.⁵ Ey iman edenler! (Savaş için) bir toplulukla karşılaştığınız zaman sebat edin ve Allah'ı çok anın ki kurtuluşa eresiniz."⁶ (Aksekili Ahmed Hamdi, 1328: 208)

³ "Fakat emîn olunuz ki: Eğer Hükümet-i Osmanîye'yi Avrupa'dan çıkaracak olurlarsa o zaman Asya'da da bırakmazlar, ma'âzallah İslâmiyet de mahv olub gider. Çünkü bu def'a Avrupa'dan çıkmamız pek vahim bir tehlikeyi mücib olacak, bu 'âdetâ İslâmların Endülüs'den çıkarılmalarına benzeyecektir. O zaman da İslâmları çıkaran Ferdinand nâmında bir kâfir bî-din idi. Binâ-en-aleyh bu gün üç yüz altmış milyon nüfûs-ı İslâmiye'nin hayâtı taht-ı tehlikede bulunuyor, onların hepsi Osmanlı Müslümanlarından ümid-i necât bekliyorlardı. İşte bunun içündür ki: Avrupalılar da Osmanlıları mahv etmeğe çalışıyorlar. Çünkü bir kere Osmanlı Bayrağı aradan kalktıktan sonra 'âlem-i İslâmın tam ma'nâsıyla ümidi kesileceği şüphesizdir. Hatta İngiliz gazeteleri bile Osmanlıları mahv etmedikçe Hindistan Müslümanlarının ümidi kesilmez, İngiltere Hükümetine münkâd olmazlar diye 'alenen makâleler neşr ediyorlar. İşte bunun içündür ki bu şanlı bayrağı kuvvetleştirmeye çalışan kahramânların nâmları kıyâmete kadar târihin en parlak sahifelerinde bâki kalacaktır." Bkz. Aksekili Ahmed Hamdi, "Hutbe ve Mevâ'iz - Bütün Müslümânlarla ve Orduya Hitâben", Sebîlü'r-reşâd, 1 Teşrîn-i evvel 1328, C. 9-2, A. 219-37, s. 206.

⁴ Enfal 45. ayettin meali şöyledir: "Ey imân edenler! Herhangi bir topluluk ile karşılaştığınız zaman sebat edin ve Allah'ı çok anın ki başarıya erişesiniz." 65. ayette ise; "Ey Peygamber! Müminleri savaşa teşvik et. Eğer sizden sabırlı yirmi kişi bulunursa, iki yüze (kâfire) galip gelirler. Eğer sizden yüz kişi olursa, kâfir olanlardan bin kişiye galip gelirler. Çünkü onlar anlamayan bir topluluktur." Ayetlerin Türkçe meâli için bkz. Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli, s. 181;184.

⁵ [يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عَشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتِينَ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا] Kur'an-ı Kerîm, Enfal 65.

⁶ [يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمْ فِئَةً فَاثْبُتُوا وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ] Kuran-ı Kerîm, Enfal 45.

Balkan Harbi'nin ilk günlerine ait bu vaazda Ahmed Hamdi Akseki gerçekleşen mücadelenin İslam ve Hristiyanlık arasında olduğunu, mücadele etmenin ise bütün Müslümanlara farz kıldığını ifade etmiştir. Ayet ve hadislerle desteklenen vaazın dönemin Müslüman dinleyiciler üzerinde derin akisler uyandırdığı düşünülebilir.

III.a. Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nin Kurulmasından Sonra Vaazlar

Birinci Balkan Savaşı, Osmanlı Devleti için çok kısa süre içerisinde ağır kayıplara neden olmuş, ordular Balkan ittifakı karşısında yenilgiye uğramıştır. Osmanlı Hükümeti'nin Balkan devletleri ile anlaşma masasına oturduğu günlerde bu kez Bab-ı Âli Baskını gerçekleşmiş ve İttihat Terakki yeniden iş başına gelmiştir. Savaşın devamından yana bir tutum takip eden İttihatçıların öncülüğünde bu kez Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti adıyla bir örgüt oluşturulmuştur. Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nin kurulması sonrasında oluşturulan komitelerin içerisinde en önemlilerinden birisi İrşad Heyeti (Heyet-i Tenviriye)'dir. Heyet kuruluşundan kısa süre sonra irşad faaliyetlerini nasıl gerçekleştireceği konusunda kararlar almıştır. Alınan bu kararların ikinci maddesi şöyledir: "Dinî ve vatanî mav'azealar'ın (vaazların) mevzû mütehasıran halkı memleketin dâhar olduğu muhâzerât-ı azîmeden haberdâr etmek ve bunun istizâm ettiği maddî ve ma'nevi fedâkarlığa sevk ve dâvet etmektir." ("Müdâfaa-i Milliye", Sabâh, 30 Şubat 1913: 3) Maddeden de anlaşılacağı gibi İrşad Heyeti'nin en önemli faaliyetlerinden birisi vaazlar, doğal olarak faaliyet alanı ise camiler olacaktır.

Heyet'in kurulmasından kısa süre sonra gazetelerde vaazların düzenleneceğine dair ilanlar yer almaya başlamıştır. Sabâh Gazetesi'nin 2 Şubat 1913 tarihli sayısında "Bugünkü Vaazlar" başlığı ile duyurulan haberde, Heyet-i Tenviriye tarafından düzenlenecek olan vaazların hangi camide, hangi vakitte ve kim tarafından verileceği ilan edilmiştir. Heyet'in gerçekleştireceği ilk vaazların konuşmacıları şu şekildedir:

- 1- Sebîlü'r-reşâd Mecmuası Başmuharriri Mehmed Akif Bey ikinci namazından sonra Beyazıt Camiinde,
- 2- Tırnovalı Hoca Mehmed Efendi öğle namazından sonra Fatih Camiinde,
- 3- Sinob Mebusu Hasan Fehmi Efendi ikinci namazından sonra Ayasofya Camiinde,
- 4- Sebîlü'r-reşâd Mecmuası muharrirlerinden Hoca Fahreddin Efendi ikinci namazından sonra Üsküdar İskele Camiinde ("Bugünkü Vaazlar", Tanîn, 2 Şubat 1913: 5; "Bugünkü Vaazlar", Sabâh, 2 Şubat 1912: 3) vaazlar vereceklerdir.

Vaaz veren kişilere daha sonra yeni kişilerde eklenecek ve devrin önemli din adamlarının büyük kısmı camilerde halka hitap edeceklerdir⁷. Gazete haberlerinde

⁷ Sabâh Gazetesinin 3 Şubat 1913 tarihli sayısında ise Mekkizâde Mustafa Asım Efendi'nin Pazartesi ve Çarşamba günü öğle namazından sonra Beyazıt Valide Sultan Caminde, Cuma günü ise Cuma namazından sonra Eyüb Camiinde vaazlar vereceği haberini vermektedir. Bkz.

Birinci Balkan Savaşı'nda Bir Propaganda Unsuru Olarak Vaaz

İstanbul'da gerçekleştirilecek olan vaazlarla ilgili ilanlar yer almasına rağmen, Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nin kısa sürede ülke genelinde teşkilatlanması ve şubeler açması, bu türden faaliyetlerin taşrada da gerçekleştirilmiş olduğu⁸ düşüncesini uyandırmaktadır. Dönemin gazetelerinde camilerde düzenlenecek olan vaazların ilanları yer almasına rağmen vaazların içerikleri ile ilgili bir bilgiye yer verilmemiştir. Ancak dönemin önemli mecmularından olan Sebîlü'r-reşâd'da bu vaazların bir kısmı yayınlanmıştır.

İrşad Heyeti olarak da nitelendirilen Heyet-i Tenvîriye'nin asli amacı 12 Şubat 1913'de gazetelerde yer alan habere göre dini ve vatani konularda vaazlar ve konuşmalar ("Müdâfaa-i Milliye", Sabâh, 30 Şubat 1913: 3) tertip etmektir. Yani Heyet'in asli vazifesi halkı ikna etmek, yani propaganda faaliyetinde bulunmaktır. Bu bakımdan değerlendirildiğinde Heyet'in uhdesinde gerçekleştirilen vaazları propaganda faaliyeti olarak değerlendirmek gerekir. Sebîlü'r-reşâd Mecmuasında yayınlanan bu türden vaazların üçü aynı zamanda Mecmuanın başmuharriri olan Mehmed Akif Bey'e aittir. Bunun dışında yine mecmuanın muharrirlerinden olan Fahreddin Efendi gibi kişilerin camilerdeki vaazlarına yer verilmiştir.

Yayınlanan vaazlar halkın harbe karşı olan tutumunu yönlendirmek, ordunun ihtiyaçlarının giderilebilmesi için halkın yardım etmesini sağlamak, düşmanla mücadele edilen bu dönemde, fırkacılık taassubu gibi tefrika odaklarına karşı halkı birlik olmaya çağıran içeriklere sahiptir.

Bu dönemde camilerde verilen vaazların konularından birisi orduya yardım meselesidir. Cephede savaşan ordunun ihtiyaçlarının halkın yardımları ile karşılanması amacıyla yönelik olarak verilen bu türden vaazlardan birisi Heyet-i

"Vaaz ve Nasihât", Sabâh, 3 Şubat 1913 (21 Kânûn-ı sâni 1328), N. 8398, s. 3; Bu türden ilanlar gazetelerde sık sık yer almış, Sebîlü'r-reşâd muharrirlerinden Hoca Fahrettin Efendi'nin Salı günü ikindi namazından sonra Beyazıt, Çarşamba günü ikindi namazından sonra Aksaray Valide Sultan Camii, Cuma Günü Cuma Namazından sonra Üsküdar Valide Sultan Camiinde vaazlar vereceği ilan edilmiştir. Aynı ilanda bu kez Eski Trabzon Merkez Naiblerinden Hoca Mehmed Efendi tarafından Salı günü ikindiden sonra Ayasofya, Çarşamba Tophane Kılıç Ali Paşa Camiinde, Cuma Günü Cuma namazından sonra Ayasofya, Cumartesi günü ise ikindi namazından sonra Yeni Cami'de vaazlar vereceği bildirilmiştir. Bu türden örnekleri çoğaltmak mümkündür.

⁸ Tanîn Gazetesinin 5 Şubat 1913 tarihli sayısında yer alan bir haberde Müdâfaa-i Milliye Cemiyetinin birçok merkezde teşkilatlanmaya başladığı haberine yer verilmiştir. Gazetede yer alan haber şu şekildedir: "Bergama, Daday, Kütahya, Kastamonu, Mihalçık, Konya, Çerkeş, Yozgad, Adana, Sivas, Edremid, İnebolu kasabalarında Müdâfaa-i Milliye heyetleri teşkili ve gönüllü ve iane cem'ine mübaşeret edildiği mahallerinden alınan telgrafnamelerde işar kılınmış ve yine Bolu kasabasında resaat zarfında otuz dört bin guruh mukadderinde iane cem olduğu gibi her tarafca Müdâfaa-i vatan ve namus-ı millet hususunda fevkalade galeyana mevcut olduğu cümle-i işarından bulunmuştur." Bkz. Tanîn, 5 Şubat 1913 (23 Kânûn-ı sâni 1328), N. 1502, s. 4; Tanîn Gazetesinin bir başka haberinde ise Bursa'da Cemiyetin şubesinin oluşturulduğu bildirilmektedir. Bkz. Tanîn, 4 Şubat 1913 (22 Kânûn-ı sâni 1328), N. 1501, s. 4.

Tenviriye namına Sebîlü'r-reşâd'ın muharrirlerinden olan Hoca Mehmed Fahreddin'in vermiş olduğu vaazdır.

Mehmed Fahreddin Efendi vaazında Kuran-ı Kerim Tevbe Suresi 41. ayetle⁹ başlamış; ayetin Türkçe mealini vermiş; ayetin inmesinde Tebük Seferi¹⁰ sırasında yaşanan sıkıntıların etkisi olduğuna işaret etmiştir. Daha sonra Tebük Seferi sırasında Bizans İmparatoru Heraklius'un İslam'ı yok etmeye yönelik emellerine değinmiştir. Ayrıca savaştan kaçınmanın dine ve millete karşı ne derece yanlış olduğunu da vurgulamıştır (Mehmed Fahreddin, Şubat 1328: 445-446). Uzun uzun Tebük Seferi üzerine göndermeler yaparak cemaati savaşa çağıran Mehmed Fahreddin vaazının son kısımlarında Avrupalıların ilerleme sebepleri üzerinde durmuş ve bu ilerlemenin başlıca amillerinden biri olarak da toplumsal meselelerde birlikte hareket etmeleri ve milli emelleri kişisel mal ve mülk kazanma arzularının üstüne çıkarmaları gösterilmiştir (Mehmed Fahreddin, Şubat 1328: 446).

Vaaz burada Balkan milletlerine bağlanmış ve Balkan milletlerinin Osmanlı Devleti'nden ayrılmasında da Avrupalıların milliyetçi yaklaşımlarının etkisine işaret edilmiştir. Balkanlıların önce ufacık bir kuvvet husule getirerek işe başladıkları, fedakârca bir yaklaşım izledikleri üzerinde durulmuştur. Fedakâr tutumları dışında bütün bu olup bitenlerin Osmanlıların gözleri önünde olduğu ve nihayet başarılı oldukları da aktarılmıştır. Müstakil yaşamının önemi de vaazda altı çizilen önemli noktalardan biri olmuştur. Özgür yaşamının ve bunun İslam'ın da önemseddiği bir mesele olduğundan bahsedilmiştir.

Özgürlüğün bütün insaniyet için önemi vurgulandıktan sonra an itibarıyla Osmanlı'nın dinî ve millî bağımsızlığının tehlike altında olduğuna gönderme yapılmıştır. İçinde bulunulan durum şu cümlelerle coşkun bir şekilde şöyle ortaya konulmuştur:

“Düşman hançeri ta kalbine girmiş, sinesinden kanlar fışkırıyor, can alub can veriyor. Yüz binlerce evlâd-ı İslâmiyet her dürlü mahrumiyete katlanmış; karlar, buzlar, çamurlar, ölümler içinde din ve Kur'an düşmana göğüs germişler, her lahzâ şehâdete muntazır bulunuyorlar da beriden sıcacık odalarında her dürlü zevât na'im içinde, 'âilelerin yanında kemâl-i huzur ve revâhetle yaşamakta, ellerini sıcak soğudan soğuk suya

⁹ Diyanet vakfı meâlinde bahse konu ayetin Tebük seferiyle ilgili olduğuna ait bir açıklama yer almaktadır. Bkz. Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli, s. 193.

¹⁰ Tevbe Suresine konu olan Tebük seferinde münafıklar bozgunculuk yaparak seferin düzenlenmesini engellemeye çalışmışlardır. Surenin 81. ayetinde bu durum şöyle belirtilmektedir: “Allah'ın Rasûlüne muhalefet etmek için geri kalanlar (sefere çıkmayıp) oturmaları ile sevindiler; mallarıyla, canlarıyla Allah yolunda cihad etmeyi çirkin gördüler; 'bu sıcakta sefere çıkmayın' dediler. De ki; 'Cehennem ateşi daha sıcaktır!' Keşke anlasalardı!” Bkz. Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli, s. 199.

Birinci Balkan Savaşı'nda Bir Propaganda Unsuru Olarak Vaaz

sokmağı büyük bir ızdırâb 'ad etmekte olan zenginler güyâ Kur'ân-ı Kerîmin âhkâm ve evâmîr ve nevâhisinden müstesnâ etmişler gibi bi'l-fi'il harbe gitmedikden mâ'ada beş parasını bile. Düğüm üstüne düğüm vuruyorlar. Bugün on paraya avuç açmakta olan Rumeli'nin dünkü on, yirmi, otuz, kırk bin liralık zenginlerinden olsun 'ibret almıyorlar. Hele bunlar meyânında müteşerri', mütedeyyin geçinenlere bilmem ne demeli! Bunlar emîn olsunlar ki Cenâb-ı Hakk ve rûh-ı resûlü kendilerinden tamamıyla yüz çevirmişler, isimlerini defter-i sü'edâdan silmişlerdir. Bu gibilerden selâmı kesmek, tamamıyla yüz çevirmek Allah ve Resûlünün, ümmet -fakat bilmem hangi ümmet?! Üzerinde en büyük hukûkdandır." (Mehmed Fahreddin, Şubat 1328: 447)

Bu cümlelerle savaş sırasında rehavete kapılanlar ve özellikle zenginler eleştirilmiştir. Mehmed Fahreddin Efendi'nin vaazının temel mesajı Allah yolunda malı ve canı ile insanların cihad etmesi gerekliliğidir. Bu bütün Müslümanlar için bir vazifedir. Cephe gerisinde bu nevi konuları ele alan vaazların cemaate sunulması, bir yönü ile ordunun maddi olarak desteklenmesini sağlamak içindir. Mehmed Fahreddin Efendi de özellikle bunun üzerinde durmuştur. Vaazın bir diğer yönünü ise camilerde vaazı dinleyen cemaate, malları ile cihadın yanında Tevbe Suresi'nin 41. ayetinde belirtildiği gibi fiilen harbe katılmaları gerektiği tavsiyesinin verilmesidir.

Heyet-i Tenvîriye'nin aynı zamanda kâtipliği görevini de üstlenen Mehmed Akif Bey bu dönemde çeşitli camilerde içerikleri birbirinden farklı üç vaaz vermiş ve bu vaazlar Sebîlü'r-reşâd mecmuasında yayınlanmıştır. Mehmed Akif Bey ilk vaazını 2 Şubat 1913'de Beyazıt Camii'nde (Polat, 1989: 214-222) vermiştir. Vaazın dua kısmından sonra Mehmed Akif, Enfal Suresi'nin 24 ve 25.¹¹ayetlerini okumuştur. Ayetlerin mealini veren Akif¹², Müslümanların fitneden sakınması gerektiğini

¹¹ [يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ وَأَنَّهُ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ] Enfal 24; [وَاتَّقُوا فِتْنَةً لَأُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ] Enfal 25. ayetlerin Türkçe mealî şu şekildedir: "Ey inananlar! Hayat verecek şeylere sizi çağırıldığı zaman, Allah ve Rasûlüne uyun. Ve bilin ki, Allah Kişi ile onun kalbi arasına girer ve siz mutlaka onun huzurunda toplanacaksınız (24). Birde öyle bir fitneden sakının ki o, içinizde sadece zulmedenlere erişmekle kalmaz (umuma sirayet ve hepinizi perişan eder). Biliniz ki, Allah'ın azabı şiddetlidir (25). Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâlî, s. 178.

¹² Mehmed Akif bu ayetlerin mealini şöyle yapmaktadır: "Ey cemaat-i Müslimîn, ey Allah'ın dînine imân edenler! İcâbet ediniz: Allah'ın da'vetine; Allah'ın Rasûlüne, o râsûl-i muhteremin da'vetine. Evet, onların sizler için hayât-ı mahz olan davetine Allah'ın Rasûlünün sizin hakkınızda mahz-ı hayat olacak birçok evâmîri var; onları ifâ ederseniz gerek bugünkü hayât-ı fâniyenizde, gerek yârınki hayât-ı sermediyenizde mes'ud olur, rahatla, saadetle yaşarsınız. Sonra bilmiş olunuz ki Cenâb-ı Hak, insanın kalbi ile arasına girer; yâni mahlûkunun bütün esrarına muttali olur. Şunu da biliniz ki merciiniz Allah'ü Zü'lcelâldir. O musibetden, o fitneden, o felaketden sakınınız ki: o belâ, o felâket hiçbir zaman içinizden yalnız suçlu olanlara gelmez; belki umûmunuza birden müstevli olur. Birde gözlerinizi açınız; iyi biliniz ki: Allah'ın

belirtmiştir. Vaazının devamında; “İslâm’ın ta’yin etmiş olduğu ibâdât ile ahkâm, ferdler arasında ittihadı te’min içindir. Böyle iken maalesef görüyoruz ki: Müslümanlar kadar tefrika içinde kalmış; teşettüt içinde bunalmış bir millet yok!”¹³ sözleriyle Müslümanlar arasında fitne ve ayrılıklara neden olan tefrikaya dikkat çekmiştir. Avrupalıların ele geçirmeyi düşündükleri memleketlerin ahali arasına önce tefrika soktuğuna dikkat çeken Akif, bu suretle ahali yorgun düşünce Avrupalıların ülkelerini işgal ettiklerinden bahsetmekte, bunun örnekleri olarak da; Hindistan’ı, Endülüs’ü, Cezayir’i ve İran’ı vermektedir. Müslümanlar arasındaki tefrikaya dikkat çektikten sonra Akif; “Müslümân olanlar, hani, an samimi'l-kalb Müslümân olanlar iyi bilmelidir ki: Bu tefrika, bu kavmiyet çıkmaz yoldur. Din bununla beraber gidemez, Müslümânlık bu suretle yaşayamaz.” sözleriyle Müslümanlar arasında girmiş olan kavmiyet hissini ve bunun neden olduğu ayrılıkların İslam’a bağdaşmayacağını belirtmiştir. Osmanlı Devleti’nin içine düşmüş olduğu fırkacılık bataklığına karşı çıkan Mehmet Akif, Süleymaniye kürsüsünden cemaate seslenirken Allah’ın da tefrikaya düşmeyi yasakladığını şöyle belirtmiştir: “tefrikaya düşmeyin, fırkalara ayrılmayın”¹⁴ Bizdeki fırkacılığın Avrupalılardaki gibi olamadığını da belirterek, onların fırkayı tefrika olarak görmediklerini, tıpkı bizdeki mezhepler gibi birbirlerine düşmanlık beslemediklerini belirtmektedir. Ancak Osmanlı’daki fırkacılığın böyle olmadığını, fırkacılığın tefrikacılıkta karar kıldığını, farklı fırkalara mensup olanların birbirine düşman kesildiğini söyledikten sonra, memleketi bu fırkacılık taassubunun uçurumun dibine kadar getirdiğini belirtmiştir. Kendisini dinleyenlere şöyle seslenmiştir: “Ey cemaat-i Müslimîn! Artık gözünüzü açınız, aklınızı başına toplayınız; zira taht-ı saltanat gıcırıyor! Böyle giderse -el iyâzu billâh- o da devrilecek” (Mehmed Akif, 24 Kânûn-ı sâni 1328: 273). Fırkacılığa şiddetle karşı çıkan Mehmed Akif Müslümanları birliğe çağırarak, şayet Müslümanlar arasındaki tefrika devam ederse bunun Osmanlı Devleti’nin sonunu hazırlayacağı uyarısında bulunmuştur. Mehmed Akif vaazının sonunda cemaate şöyle seslenmiştir:

“Artık bundan böyle ahlaklı olmaya çalışalım. Çünkü ahlaksız bir cemaat yaşamaz, ...tefrikalara hatîme verelim. Çünkü akîbetini gördük. İyi bilmeliyiz ki felâket-i hâzırada hepimizin, evet bilâ-istisnâ hepimizin bir hisse-i mes’uliyeti vardır. Hiç

ikâbı şedîddir, müdhişdir.” Bkz. Mehmed Akif, “Hutbe ve Mev’iza”, Sebîlü’r-reşâd, 24 Kânûn-ı sâni 1328, C. 9-2, A. 230-48, s. 273.

¹³ Mehmed Akif, “Hutbe ve Mev’iza”, s. 274.

¹⁴ Vaazda bu durum şöyle ifade edilmektedir: “Cenâb-ı hak (وَلَا تَقْرُبُوا) buyuruyor; tefrikaya düşmeyin, fırkalara ayrılmayın diyor.” Bkz. Mehmed Akif, “Hutbe ve Mev’iza”, s. 275; “ve lâ teferrakû” ifadesinin geçtiği ayet Âl-i İmran Suresinin 103. Ayetidir. Ayetin meali şu şekildedir: “hep birlikte Allah’ın ipine (İslam’a) sınıksız yapışın; parçalanmayın. Allah’ın size olan nimetini hatırlayın: Hani siz birbirinize düşman kişiler idiniz de O, gönüllerinizi birleştirmişti ve O’nun nimeti sayesinde kardeş kimseler olmuştunuz. Yine siz bir ateş çukurunun tam kenarında iken oradan da sizi O kurtarmıştı. Allah size âyetlerini böyle açıklar ki doğru yolu bulasınız.” Bkz. Kur’ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli, s. 62.

Birinci Balkan Savaşı'nda Bir Propaganda Unsuru Olarak Vaaz

kimse kendisini daraya çıkarmasın. Şimdi herkes vicdânına karşı felâket-i hâzıradan mesûl olduğunu; umûmun mesûliyeti meyânında kendisinin de hissedar olduğunu itiraf ederse o zaman iş başkalaşır; o zaman el birliğiyle hastalığın çaresine bakılır. Hükûmet, millet, ordu... Bizden birçok fedakârlıklar bekliyor. Biz bu fedakârlığı dinimizi, vatanımızı, kendimizi muhâfaza için ihtiyar edeceğiz. Ulemâ ilmiyle, zenginler servetiyle, fakirler güçleri yettiği kadariyle, eli silah tutanlar kuvvetiyle çalışacak. Bu bir borçdur. Bundan kaçmak haramdır, dine hıyanettir. Her şeyi hükûmetten beklememeli. Çünkü Müslümânlığın son ümîdi olan bu hükûmet, bu hükûmet-i hilâfet artık hayata veda etmek üzere. Düşman merkez-i hilâfetten beş altı saat ötede duruyor. Şimdiye kadar onlar nasıl çalışdılar, biz ne kadar lakayt kaldık hepimiz biliyoruz. Bununla beraber daha ümidler büsbütün munkatî olmamıştır. Daha İslam için hayat mev'uddur. Çalışmalı, hükûmeti, orduyu takviye etmeli." (Mehmed Akif, 24 Kânûn-ı sâni 1328: 276).

Milleti birlik ve beraberliğe çağıran Akif, Müslümanlar arasında nifak doğuran tefrikaya karşı çıkmış, Müslümanların bundan uzak durması gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca herkesin imkânı ölçüsünde orduya yardımda bulunması gerektiğini de vurgulayarak, mücadeleye davet etmiştir.

Mehmed Akif Bey'in bu döneme ait ikinci vaazını ise Fatih Camii'nde vermiştir. Sebîlü'r-reşâd mecmuasının 13 Şubat 1913 tarihli sayısında yer alan vaaz, Necm Suresi'nin 39. ayetiyle¹⁵ başlamaktadır. Mehmed Akif ayetten hareketle insan için ne bu dünyada ne de öbür dünyada kendi kazandığından başka bir şey olmadığını belirterek, "ekmeden biçmek olmuyor" (Mehmed Akif, 31 Kânûn-ı sâni 1328: 390) demiştir. Mehmed Akif'in Fatih Camii'nde verdiği vaazında üzerinde özellikle durduğu mesele Müslümanların geri kalmışlığıdır. Müslümanların her alanda geri kaldığını belirten Akif, "Ey Cemaat-i Müslimîn! Bu din, din-i irfân idi; hâlbuki biz bugün milletlerin en câhiliyiz. Bu din, din-i şehâmet (zeka), din-i gayret idi; biz ise şu zamanda milletlerin en miskinleriyiz!" (Mehmed Akif, 31 Kânûn-ı sâni 1328: 391) diyerek İslam dünyasının geriliğine vurgu yapmıştır.

Akif miskinliğin kötülüğünü, çalışmanın önemini ise şu şekilde ortaya koymuştur: "İslam sa'y (çalışma) dinidir, amel dinidir, mücadele dinidir. Cenâb-ı hak Kur'an-ı Kerim'de nerede [وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ]: Namaz kılınız buyurmuşsa mutlaka arkasından [وَأَتُوا الزَّكَاةَ]: Zekât veriniz diye de emretmiştir. Pekalâ zekâtını kim verir? Elbet serveti olan. Sevet ne ile kazanılır? Tabi çalışmakla. O halde en büyük ibâdeti yerine getirmek için bile sa'y lâzım." (Mehmed Akif, 31 Kânûn-ı sâni 1328: 391) Çalışmaya bu kadar önem veren bir dine mensup olanların bugünkü miskinliklerini eleştirmiştir. Vaazın devamında Kur'an ve

¹⁵ [وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى] Necm 39. Ayetin Türkçe meali şöyledir: "Bilsin ki insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur." Bkz. Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli, s. 526.

hadislerin Müslümanları ittihadada (birleşmeye), ittifaka ve mücadele ve cihada davet ettiğini bunun gerçekleştirilebilmesi için ise çalışmak gerektiği vurgusu yapılmıştır. İslamiyet'in bidayetinde Ashâb-ı Kirâm'ın fevç fevç (dalga dalga) bütün dünyayı dolaştığını belirten Akif, onların oturmadıklarını, durmadıklarını, çalıştıklarını vurgulayarak çalışmanın önemini dile getirmiştir. İslam'ın ilk asırlarında büyük başarılarının altında yatan nedenin çalışmak olduğunu belirttikten sonra ise, İslam'ın bugün içinde bulunduğu halin nedeninin Müslümanların rehavet içinde uyuşuk hallerinden kaynaklandığını belirtmiştir. Müslümanların uhuvvet (kardeşlik) içinde bulunması gerektiğini belirten Akif, "Şu cemaatin içinde hiçbirimiz bilmeyiz ki: Dünyanın neresinde ne kadar Müslümân var? Sonra o Müslümânların âdâtı, âhlâkı nedir; hattâ lisânı nedir? Yazıklar oldun bize ki; birbirimizi tanımak istediğimiz zaman bile Frenklere, Frenk kitaplarına müracaât mecburiyetinde kalıyoruz. Bu ne büyük zilletdir? Anlamalı!" (Mehmed Akif, 31 Kânûn-ı sâni 1328: 391) sözleriyle Müslümanların geriliğine vurgu yapmakta, kardeşliğin olmadığını dile getirmektedir.

Akif'in vaazında üzerinde durduğu meselelerden birisi ise eğitim ve bilimsel alanda Müslümanların geriliğidir. İslam'ın ilk asırlarında ilim ve irfana önem verildiğinin belirtildiği vaazda, zamanla Müslümanların her alanda olduğu gibi ilimde de geri kaldığı, bu nedende İslam beldelerinin Avrupalıların eline geçtiğini belirtmiştir. Aynı akıbetin yüz sene evvel Almanlarında başına geldiği, ancak Almanların her şeyden önce eğitime önem verdiklerini belirterek, her şeyden önce ülkenin tehlikelerden kurtulabilmesi için iyi eğitim almış nesillerin yetiştirilmesi gerektiğini şöyle ifade etmiştir: "Maarif, maarif!... Bizim için başka çâre yok; eğer yaşamak istersek her şeyden evvel maarife sarılmamız. Dünyâ da maarifle, din de maarifle, ahiret de maarifle...hepsi, her şey maarifle kaim." (Mehmed Akif, 31 Kânûn-ı sâni 1328: 391) Akif, eğitimin önemine değindikten sonra artık nifaklara bir son vererek el birliği ile çalışmak gerektiğini belirtmiştir. Müslümanları bugünkü durumundan kurtarabilmek için Müslümanların önce kendilerini düzeltmeleri gerektiğini belirttikten sonra, evlatlarına iyi bir terbiye ile asrın ilim ve fenninin öğretilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Vaazında Âli-imrân Suresi 200. ayeti¹⁶ referans göstererek Müslümanları sabırla mücadele etmeye çağıran Mehmed Akif, "Kur'an'ın bu hakâyıkını ne ile anlayacağız? İlim ile, irfân ile. Biz anlamadan gidiyoruz. Bâri çocuklarımız anlasın. Demek felâket-i hâzıranın esbâbını tefrikada bulduk. Tefrikanın esası ise cehâlet imiş." (Mehmed Akif, 31 Kânûn-ı sâni 1328: 395) sözleriyle bir önceki vaazında üzerinde durduğu tefrikanın en önemli sebebinin Müslümanların cehaleti olduğunu belirtmiştir. Akif'e göre tefrikadan da cehaletten de kurtulmanın yegâne çaresi ilimden, maariften geçmektedir.

¹⁶ [يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ] Âli-imrân 200. Türkçe Meali: "Ey iman edenler sabredin! Sabredin; (düşman karşısında) sebat gösterin; (cihat için) hazırlıklı ve uyanık bulunun ve Allah'tan korkun ki başarıya erişebilirsiniz. Bkz. Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali, s. 75.

Birinci Balkan Savaşı'nda Bir Propaganda Unsuru Olarak Vaaz

Vaazın sonunda ise cemaati Akif yardıma şu şekilde davet etmiştir: “*Ey cemaat-ı Müslimîn! Biliyorsunuz ki: bugün harb var, hal-ı harbdeyiz; kardeşlerimiz, evladlarımız düşman karşısında can fedâ ediyorlar. Hükûmetin muzâyakası (parasızlığı)ise ma'lum. Herkes elinden geldiği kadar gazilerimize muâvenetde bulunmalı. Zenginler çok vermeğe kıyamadı. Fukarâ az vermekden sıkıldı... Onun için şimdiye kadar hiç bir şey olmadı. İâneye az çok herkes iştirâk etmelidir. On para da verilir, on kuruş da verilir, on lira da verilir. Hiç kimse diriğ etmesin. Nâmus-ı İslâm'ı muhâfaza etmek için herkes elinden gelen fedâkarlığı yapsın. Duracak, düşünecek zamanda değiliz.* (Mehmed Akif, 31 Kânûn-ı sâni 1328: 395)”

Mehmed Akif'in bu döneme ait üçüncü vaazı ise Süleymaniye Camii kürsüsünde vermiş olduğu vaazdır. Sebülü'r-reşâd mecmuasının 20 Şubat 1912 tarihli sayısında yayınlanan bu vaazda iki konu ön plana çıkmaktadır. Bunlardan birincisi cihad etmek, diğeri ise ikinci vaazda olduğu gibi çalışmanın önemidir. Vaazına Ankebut Suresi 69. ayetle¹⁷ başlayan Akif, cihadın Müslümanlar için farz olduğunu, Allah için cihad edenlerin, O'nun vaadi gereğince onun yolunda olacaklarını ifade etmiştir. Müslümanların tutumunu da eleştiren Akif, Müslümanlığın yalnızca kelime-i şahadet getirip beş vakit namaz kılmakla olmayacağını Peygamberinde tavsiye ettiği gibi Müslüman'ın diğer Müslümanların derdi ile dertlenmesi gerektiğini ifade ederek (Mehmed Akif, 7 Şubat 1328: 405-406), bugün Rumeli'nin halinin içler acısı olduğu, eğer Müslümanlar gözünü açmazsa tüm İslam beldelerinin de aynı akibete uğrayacağını, İslam'ın dünya üzerinde isminin bile kalmayacağını (Mehmed Akif, 7 Şubat 1328: 407) belirtmiştir.

Akif harp karşısında toplumun takındığı tutumu da eleştirerek, “*Böyle yalnız 'vatan tehlikede!...' 'Din tehlikede!' demekle iş bitmez. O tehlikenin evvelâ dâiresini, sonra da çâresini düşünmeli, felâketi adam akıllı hissetmeli*” (Mehmed Akif, 7 Şubat 1328: 407) demektedir. Akif vatan ve dinin tehlikeden kurtarılması için çalışmanın önemli olduğunu Bulgarların otuz yıllık süre içerisinde kat ettikleri gelişme ile örneklendirmiştir. Akif bu durumu şöyle anlatmaktadır:

“Dünki çoban Bulgarlar adam oldular da bizi ezdiler. Bu herifler otuz sene evvel sayı bilmezlerdi! Otuza kadar, o da parmakla güç sayabilirdi. Hesâbı yüze kadar hiç biri çıkaramazdı! Fakat bugün bakın ne hale geldiler! Askeri askerimizi perişân etti; siyâsiyûnumuzu bastırdı. Muallimleri bizim muallimlerimizden fazla yararlık gösterdi. Mağlûb olan yalnız ordumuz değil. Evet, sen bu memlekette hangi mevki'de isen kendi memleketinde senin mevkiini işgâl eden Bulgar sana gâlib. Bakın, bunlar otuz sene, içinde bu hale geldiler. Dün bir vilâyet iken bugün kral oldular; yarın imparator olacaklar! Metbûlarını çiğnediler, geçtiler. Çünkü çalışdılar. O sâyede insâniyete katıldılar. Biz ise etrâfı görmedik,

¹⁷ [وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ] Ankebut 69. Türkçe meali şu şekildedir: “Ama bizim uğrumuzda cihad edenleri elbette kendi yollarımıza erİştireceğiz. Hiç şüphe yok ki Allah iyi davrananlarla beraberdir.” Bkz. Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli, s. 403.

uyumak istedik, onun için çiğnendik.” (Mehmed Akif, 7 Şubat 1328: 407)

Osmanlı Devleti'nin Birinci Balkan Savaşı dönemindeki yenilgisini Müslümanların cehaletine bağlayan Mehmed Akif, Arnavutların dört yıl boyunca ayaklanmalarının hep bu cehaletten ileri geldiğini ifade etmiş, cahilliklerinden dolayı kolaylıkla kışkırtılabildiklerini belirtmiştir. Ancak Müslümanların bu cehaletinin bugün hem Arnavutları, hem de Osmanlı Devleti'ni bu hale getirdiği üzerinde durmuştur.

Vaazın sonunda Akif, cemaate Müslümanların içine düştüğü tefrika ve cehaletten artık kurtulması gerektiği, bu kadar ağır yenilgiler alınmasına, durumun bu kadar kötü olmasına rağmen ümitsizliğe kapılmamaları gerektiğini şu sözlerle ifade etmiştir: *“Artık nişâkları, şikâkları gömelim. Eski yaraları bir daha deşmeyelim. Örttüğümüz mezârları tekrar eşmeyelim. İstakbâlden kat-ı ümîd etmeyelim. Meyûs olmayalım. Zira ye's haramdır, zira ye's en büyük ölümdür.”* (Mehmed Akif, 7 Şubat 1328: 408)

Bu dönemde camilerde verilen vaazlarda işlenen temel konular, örneklerden de anlaşılacağı gibi din ve vatan için mücadele, tefrikanın kötülüğü ve birlik oluşturulması, Müslümanların cahil kaldığı ve bir an evvel bu kötü durumdan kurtulmaları gerektiği gibi meseleleri ele almıştır. Vaazlarda kitlelere verilen mesaj, inandıkları dinin emri olan, şek ve şüpheye yer bırakmaksızın yerine getirilmesi gereken Allah için savaşmanın gerekliliğidir. Camilerde Müslümanlara bu türden vaazların verilmesi, orada bulunanlar üzerinde önemli bir etki uyandırmış olmalıdır. Çünkü canlarını ve mallarını Allah için feda etmenin dinin bir gereği olduğu vurgusu sıklıkla işlenmiştir. Diğer taraftan Meşrutiyet döneminde siyasal hayatın içine düştüğü fırka çatışmalarının da giderilmesi gerektiği vurgusu ön plana çıkmakta, Müslümanlar birlik olmaya çağrılmaktadır. Yine vaazlarda üzerinde durulan meselelerden birisi ise bütün olumsuz gelişmelere rağmen ümitsizliğe kapılmanın doğru olmadığı vurgusudur. Vaazlarda bir taraftan felaketlerin sebepleri sıralanırken, diğer taraftan Müslümanların ümitvâr olmaları gerektiği ifade edilmektedir. Çünkü Balkan Savaşı'nın yeniden başlamasının gündemde o olduğu o günlerde, daha önce alınmış olan yenilgilere rağmen kitlelerin cepheye kanalize edilmesi ancak ümitvâr olmaları ile gerçekleştirilebilirdi.

III.b. Vaazların Dinleyiciler Üzerindeki Etkisi

Devrin din adamları tarafından Müslüman ahaliye verilen vaazların dinleyiciler üzerinde ne tür bir etki yaptığı da önemli bir sorudur. Nitekim vaazlardan temel beklenti, halkın harp konusunda bilgilendirmek, kitleleri harp lehinde yönlendirmektir. Vaazların dinleyici kitle üzerinde ne türden bir etki bıraktığı sorusunun cevabı ise yine Sebîlü'r-reşâd'da yayınlanan Eşref Edib'e ait bir yazıda karşılığını bulmaktadır. Mehmed Akif Bey'in Fatih Camii'nde verdiği vaazı anlatan Eşref Edib, vaazların yalnızca mecmuada yayınlanan kısımlardan ibaret olmadığını, camide toplanmış olan kitlelerin verilen vaazlar aracılığıyla derinlemesine

Birinci Balkan Savaşı'nda Bir Propaganda Unsuru Olarak Vaaz

etkilendiğini göstermektedir. Eşref Edib Bey'e ait yazı Sebîlü'r-reşâd mecmuasının 13 Şubat 1913 tarihli nüshasında "İkinci Mev'iza" başlığı altında çıkmıştır. Mehmed Akif Bey'in vaaz metninin hemen önüne yerleştirilen bu yazıda Eşref Edib Bey camide toplanmış olan kalabalığın vaazdan nasıl etkilendiğini şu cümlelerde izah etmektedir:

"Kânûn-ı sâni'nin yirmi beşinci Cuma günü, Fatih Cami-i Şerifi leb-â-leb dolmuştu. Namazı müteâkib herkes bir tehâlukle kürsüye sokulmağa başladı. Binlerce cemaat bir vecd-i mutehassirâne ile fâzıl-ı muhteremin kürsüye çıkmasına intizâr ediyorlardı. Hazret bir müddet sonra kürsüde göründü. Bütün sîmâlar o cîhete teveccüh etdi. Üstad, (قُلِ اللَّهُمَّ مَا... 18) âyet-i celîlesini okuduktan sonra parlak ve selis lisanla tercüme buyurdular. Müteâkiben âyet-i celîlenin tercümesine aid Sebîlü'r-reşâd'ın 226'ncı nüshasında münderiç şiir-i¹⁹ güzîni tertîle başladılar. Fâtih'in sakf-t lâhûtîsi altında, edîb-i muhteremin lisan-ı vakârından vicdân-ı ümmete sânih olan bu şiir-i hazîn üç bin'i mütecâviz muvakkidine samîmi gözyaşları dökdürdü. Bu manzara-i ulvî karşısında hazret-i fâzıl bir istiğrak-ı semâvi ile coştı. Bir zaman geldi ki hurûşan bir kalbin nevhat-ı hazînine ma'kes olan Fatih'in asır-dîde kubbeleri bile gürlemeye başladı. O anda her türlü alâik-i sufliyeden tecerrüd etmiş olan binlerce kalb kubbelerde, duvarlarda münâkis feryad ile hemaheng olarak:

İlâhî altı yüz bin Müslümân birden Boğazlandı..

Yanan cân, yırtılan ismet, akan seller bütün kandı!

Ne masum ihtiyarlar süngüler altında kıvrandı!

Ne bîkes anümânlar işte, yangın verdiler, yandı!

Şu küllenmiş yığınlar hep birer insan, birer candı!

Vâveylâsını tekrar ederken sanki Rumeli'nin bu mâsûm İslam diyarının uğradığı hunin manzaralar cemaat-i muvahhidînin pîş-i ezhâr-ı intibâhında tecessüm etmişti. Cemaat arasında işidilen

¹⁸ Âl-i İmran Suresi 26. âyet.

¹⁹ [قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكِ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ إِنَّكَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ] İlk kısmı parantez içerisinde verilen, Âl-i İmran suresi 26. ayettir. Meali şu şekildedir: "(Rasûlüm) De ki: Mülkün gerçek sahibi olan Allah'ım! Sen mülkü dilediğine verirsin ve mülkü dilediğinden geri alırsın. Dilediğini yüceltir, dilediğini de alçaltırsın. Her türlü iyilik senin elindedir. Gerçekten sen her şeye kadırsın." Bkz. Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli, s. 52; Aynı âyet'in mealini Mehmed Akif şu şekilde yapmıştır: "Yâ Muhammed de ki: Ey mülkün sâhibi olan Allah'ım, sen mülkü dilediğine verirsin, mülkü dilediğinin elinden alırsın; sen dilediğini azîz eylersin; sen dilediğini zelil eylersin; senin elindeki yalnız hayırdır. Hiç şübhe yoktur ki, her şeye kâdirsin." Bu âyet ile ilgili yazılmış olan şiirin tam metni için bkz. Mehmed Akif, "Tesîr-i Şerîf", Sebîlü'r-reşâd, 31 Kânûn-ı sâni1328, C. 9-2, A. 231-49, s. 389.

derin hıçkırıklar tevâlî ederken..." (Eşref Edib, 31 Kânûn-ı sâni 1328: 389)

Eşref Edib Bey'in anlatımından anlaşıldığı kadarıyla vaazlar yalnızca mecmuada yer alan metinleriyle kısıtlı kalmamış, vaizler kürsüye çıktıklarında, cemaati etkilemek için şiir gibi unsurlara da başvurmuşlardır. Bu türden propaganda malzemeleri ile güçlendirilmiş, belagat sanatının inceliklerine hâkim, Mehmed Akif benzeri hatiplerin cemaat üzerinde derin etkiler bıraktığı anlaşılmaktadır.

Eşref Edib, vaazla birlikte cemaatin nasıl bir halet-i ruhiyeye sahip olduğunu ve konuşmadan nasıl etkilendiğini anlattığı bir başka kısımda; "*Şimdi şiirle berâber bütün kulûb-ı cemaat galeyana gelmiş; sanki gözlerinde kanlı yaşlar, ellerinde cesedleri parçalanmış mazlum İslamlar, karınları deşilmiş bîcâre kadınlar, ikiye bölünmüş mâsum çocuklar olduğu halde bârgâh-ı akdese gelmişler, hep birden bağıyor feryâd ediyorlardı*" (Eşref Edib, 31 Kânûn-ı sâni 1328: 389-390) ifadesiyle vaaz esnasında camide hazır bulunanların oldukça fazla etkilendiklerini ortaya koymaktadır.

Eşref Edib Bey'in anlatımından anlaşıldığı kadarıyla Akif'in verdiği vaazlar esnasında belâgatın en güzel örneklerinden bazılarını verdiği görülmektedir. Birinci Balkan Savaşı döneminde bu türden vaazlarda asli amaç kitleleri savaş lehinde etkilemektir. Akif'in vaazlarında bu amacın hâsıl olduğu, vaazı dinleyen cemaatin ruh halinden anlaşılmaktadır.

Vaazların halka sunulmasında konuşmacının halka nasıl hitâb ettiğini de şüphesiz kitleler üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Durağan, tek düze bir konuşmacının dinleyici kitle üzerinde ne dereceye kadar etki edebileceği tartışmalıdır. Ancak konuşmacının akıcı üslubu ve tonlamaları mutlaka dinleyici kitle üzerinde daha büyük bir etki bırakacaktır. Mehmed Akif Bey'in Süleymaniye Camii'nde verdiği üçüncü vaazının Sebîlü'r-reşâd'da yayınlanan metnin bir bölümünde, Akif'in kitlelere nasıl hitap ettiğine dair örnekler barındırmaktadır. Akif vaazında Rumeli'nin kaybını anlattığı bir bölümde cemaate şöyle seslenmektedir: "*İşde Rumeli'nin hâli! Düşman galib geldi, camileri kilise yaptı, ahır yaptı. Mescid bul da namaz kıl, minâre bul da ezân oku! Bununla berâber olacağa nisbetle bu olmuşlar bir şey değil. İslâmın dünyâda nâmı bile kalmayacaktır*" (Mehmed Akif, 7 Şubat 1328: 408). Akif'in konuşmasında bahsettiği konu cemaat üzerinde etki bırakacak bir konudur. Müslümanlara Rumeli'de ibadethanelerinin ne hale düştüğü anlatılmakta, böyle giderse aynı akıbete bütün İslam beldelerinin uğrayacağı belirtilmektedir. Ancak vaaz metninin tam da bu kısmında daha sonra eklendiği anlaşılan şöyle bir açıklama konulmuştur: "*Hazret, bu cümleyi o kadar galeyânla, o kadar teessürle söyledi ki Süleymâniye'nin dalgın kubbelerini cûşa getiren sesi bütün kalblerde pek hazîn in'ikaslar uyandırdı. O aralık, bir dakika kadar sükût etti; baktım, gözünden önündeki tahtanın üzerine yaşlar dökülüyordu. Artık giryeye boğulmuş bir sesle devâm ederek dedi ki*" (Mehmed Akif, 7 Şubat 1328: 408). Eşref Edib tarafından metne ilave edildiği anlaşılan bu açıklamadan da anlaşıldığı kadarıyla Akif başta olmak üzere, cami kürsülerinden halka hitâb eden vaizler, selis (akıcı) bir üslubun yanında kitleleri harekete geçirecek coşkulu hitâbetler ortaya koymuşlardır. Gerçekten de

Birinci Balkan Savaşı'nda Bir Propaganda unsuru Olarak Vaaz

Birinci Balkan Savaşı'nda ağır kayıpların yaşandığı, vatan topraklarının kaybedildiği, Müslümanlara yapılan zulümlerin ayyuka çıktığı bir dönemde, vatan, millet, devlet, din gibi konularla örölmüş bu türden konuşmaların toplumun hissiyatında önemli bir etki uyandırmış olması gerekir.

SONUÇ

1912 yılının Ekim ayında dört Balkan devletinin Osmanlı Devleti'ne karşı harp ilan etmesi, başta İstanbul olmak üzere ülke genelinde tepkiyle karşılanmıştır. İlk günden itibaren öncelikle Balkan devletlerinin kralları tarafından gerçekleştirilecek olan mücadelenin "haçlı seferi" olarak nitelendirilmesi ve "kutsal savaş" hüviyetine sokulmaya çalışılması bu tepkiyi artırmıştır. Balkan devletlerinin temelde Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de bulunan topraklarını ele geçirebilmek gibi siyasi amaçlarla izah edilecek bir duruma, dinî bir hüviyet kazandırmaya çalışmaları, aslında inançların insanlar üzerinde ne denli önemli ve motive edici bir etkiye sahip olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Din, kendisine inananları kaynaştırıcı ve birleştirici yapıya sahip olmasının yanında, insanların yaşamına yönelik verdiği emirler vasıtasıyla, tutum kazanmalarına ve tutumlarını sürdürmesine neden olmaktadır. Bu yönüyle aynı zamanda kamuoyunun oluşmasında ve yönlendirilmesinde etkin bir araç haline gelmektedir. Dolayısıyla toplumların hayatında savaş gibi olağanüstü dönemlerde kamuoyunun ortak bir kanaate sahip olmasını sağlamak yahut sahip oldukları kanaatin yönlendirilmesini sağlayabilmek önem arz etmekte; bunu gerçekleştirebilmek için propaganda ve onun malzemesi olarak "din" kullanışlı bir araç haline gelmektedir.

Bu açıdan Birinci Balkan Savaşı başladığında Osmanlı toplumunun nüfus bakımından en kalabalık kısmını oluşturan İslam anasının yönlendirilmesinde, İslam dininin ibadethaneleri olan camilerin propaganda merkezi olarak kullanılması doğal karşılanmalıdır. Gerçekten de savaşın başladığı ilk dönemden itibaren halkın savaşla ilgili bilgilendirilmesi, ordunun ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için aynî ve nakdî yardımların toplanması, gönüllü asker yazımı gibi faaliyetlerin gerçekleştirildiği merkezlerden birisi olarak da camiler karşımıza çıkmaktadır. Ancak camilerde bu türden faaliyetleri gerçekleştirilebilmesi için insanların ikna edilmesi gerekmektedir. İşte bu noktada devreye vaazlar girmektedir. Cami kürsülerinden halka hitap eden vaizler, akıcı bir üslubun yanında kitleleri harekete geçirecek coşkulu hitâbetler ortaya koymuşlardır. Çoğunlukla referanslarını Kur'an-ı Kerim'den ve İslam Peygamberinin sözlerinden alan bu vaazlar dinleyicilerin doğrudan inançlarına hitap ederek onların üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Ahmed Hamdi Akseki, Mehmed Akif, Mekkizâde Mustafa Asım, Hoca Fahrettin Efendi, Eski Trabzon Merkez Naiblerinden Hoca Mehmed Efendi gibi devrin önemli simalarının verdiği bu vaazlar özellikle Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nin kurulmasından sonra sistemli bir hal almıştır. Önce İstanbul camilerinde bu tür vaazlar verilmiştir. Daha sonra Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nin şubelerinin taşrada da yaygınlaşmasıyla birlikte bu tür faaliyetlerin de yaygınlaştığı akla gelmektedir.

KAYNAKLAR

Sürelî Yayınlar

Tanîn

Sebilü'r-reşâd

Sabah

Telif ve Tetkik Eserler

Abdürreşid İbrâhim. (1328), "Mev'iza - Abdürreşid İbrâhim Efendi Hazretleri Tarafından Ayasofya Câmî-i Şerîfinde", Sebilü'r-reşâd, C. 8, Aded 190, 140-141.

Akın, A. (2016), "Tarihi Süreç İçinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme", Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2016/1, c. 15, sayı: 29, 177-209.

Aksekili Ahmed Hamdi. (1328), "Hutbe ve Mevâ'iz - Bütün Müslümânlarla ve Orduya Hitâben", Sebilü'r-reşâd, C. 9-2, Aded 219-37, 203-208.

Andonyan, A. (2002), Balkan Savaşı, İstanbul: Aras Yayıncılık.

Atabek, N. (2002), "Kamuoyu, Medya ve Demokrasi", Kurgu Dergisi, Sy. 19, Eskişehir: 223-238.

Bektaş, A. (2000), Kamuoyu İletişim ve Demokrasi, İstanbul: Bağlam Yayınları.

Beşikçi, M. (2013) "On Yıllık Harp ve Topyekûn Seferberlik", Dünya Savaş Tarihi Osmanlı Askeri Tarihi Kara Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918, Ed. Gültekin Yıldız, İstanbul: Timaş Yayınları, 205-225.

Çağlar, D. (2006), Kamuoyu Oluşturulmasına Bir Örnek: 1945-1955 Yılları Arasında Gazetelerde Antikomünizm, İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Y. Lisans Tezi.

Çiçek, Ç. (2012), İknâ'nın Yapısı (Süreç, Amaç ve Yöntemleriyle), Konya: Eğitim Yayınevi.

Develioğlu, F. (1988), Osmanlıca-Türkçe Büyük Lûgat, Ankara: TDK Yayınları.

Eşref Edib. (31 Kânûn-ı sâni 1328), "Hutbe ve Mev'iza - İkinci Mev'iza", Sebilü'r-reşâd. 9-2 (231-49). 389-390.

Geçikli, F. (1999), "Geçmişten Günümüze Propaganda Kavramı", İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, S. 9, 265-276.

Hall, R.C. (2003), Balkan Savaşları 1912-1913, İstanbul: Homer Kitabevi.

Karpat, H. K. (2001), İslâm'ın Siyasallaşması Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik Devlet İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Birinci Balkan Savaşı'nda Bir Propaganda Unsuru Olarak Vaaz

- Köroğlu, E. (2004), *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) Propagandadan Milli Kimlik İnşasına*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli, (2006), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Le Bon, G. (1997), *Kitleler Psikolojisi*, İstanbul: Hayat Yayınları.
- Lutz, R. H. (1933), "Studies of World War Propaganda, 1914-33", *The Journal of Modern History*, Vol. 5, No. 4. 496-516.
- Mehmed Akif. (24 Kânûn-ı sâni 1328), "Hutbe ve Mev'iza", *Sebilü'r-reşâd*. 9-2 (230-48). 273-276.
- Mehmed Akif. (31 Kânûn-ı sâni 1328), "Hutbe ve Mev'iza - İkinci Mev'iza", *Sebilü'r-reşâd*. 9-2 (231-49). 390-395.
- Mehmed Akif. (7 Şubat 1328), "Hutbe ve Mev'iza - Üçüncü Mev'iza", *Sebilü'r-reşâd*. 9-2 (232-50). 405-408.
- Mehmed Fahreddin. (21 Şubat 1328), "Hutbe ve Mev'iza", *Sebilü'r-reşâd*. 9-2(234-52), 445-447.
- Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat (1992), İstanbul: TÜRDAV.
- Parlatır, İ. (2006), *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Yargı Yayınevi.
- Polat, N. H. (1989), "Âkif'in Bir Vaazı ve Bunun Akisleri", *Mehmed Akif İlmi Toplantısı (Bildiriler)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 214-222.
- Sander, O. (2003), *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Türkçe Sözlük (1988), C. 1, Ankara: TDK Yayınları.
- Yavuz F. (2013), "New York Times Gazetesi'nin Gözüyle Balkan Savaşları", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Y. 6, S. XVI, 147-186.